

Н. В. Пильгун,
кандидат юридичних наук, доцент

Ж. В. Яківчук,
студентка

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ В СУСПІЛЬСТВІ

Ця стаття присвячена демократії, як одному з атрибутів сучасної правової держави. Викладено основні принципи демократії та функції, які вона здійснює, проблеми сьогодення та вчення істориків про демократію. Розкрито сучасні проблеми функціонування демократії в Україні.

Ключові слова: демократія, концепції, принципи та функції, гарантії забезпечення прав.

Н. В. Пильгун, Ж. В. Яківчук

Историко-теоретические аспекты развития демократии в обществе

Эта статья посвящена демократии, как одному из атрибутов современного правового государства. Изложены основные принципы демократии и функции, которые она осуществляет, проблемы и учение историков о демократии. Раскрыты современные проблемы функционирования демократии в Украине.

Ключевые слова: демократия, концепции, принципы и функции, гарантии обеспечения прав.

N. Pilgun, Zh. Yakivchuk

Historical and theoretical aspects of the development of democracy in society

The article defines democracy in our country and other legal countries with rich history. It will tell us about human rights, liberties, principles and different theories of democracy. Also this article dedicates to disclosure many concepts, which are basic for understanding functions and problems of Ukraine.

Key words: democracy, concepts, principles and functions, guarantees of providing rights.

Постановка проблеми та її актуальність.

Сьогодні питання дослідження демократії у суспільстві дуже болюче. Це прослідковується в країнах не тільки нашого континенту, але й багатьох державах Південної Америки чи Африки. Проте варто звернути увагу на актуальність цієї проблеми саме в Україні, адже молода Українська держава ще стоїть на шляху розвитку правових принципів, розробляє закони та виховує суспільство на правових засадах. Владні структури неохоче беруться за розвиток демократії в нашій країні. Але перед черговими виборами політики знову починають говорити про демократію, тим самим збільшуючи свій рейтинг. Проте слова, на жаль, так і залишаються лише словами, записаними в кращому випадку на папері. Це і є помилки української демократії. То-

му молодому поколінню потрібно добре знати проблеми, щоб ефективно їх вирішувати. Робити це треба, враховуючи різні принципи демократії, розуміючи різницю між її видами, та вміло їх поєднувати з метою розбудови демократичного суспільства та демократичної держави.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання демократії досить давно є предметом дослідження науковців із різних галузей знань, у тому числі й правників. Розуміння демократії, її види та ознаки досліджували такі українські та зарубіжні вчені, як Б. Манен, Л. Даймонд, Р. Даль, А. Де Токвіль, Л. Дюгі, Р. Екінс, О. В. Скрипнюк, В. М. Шаповал, Г. Франкенберг та інші. Однак сучасна правова наука все ще перебуває на етапі становлення цілісного уявлення про демократію загалом, її критеріїв та ознак.

Метою статті є дати відповідь на питання «що таке демократія», охарактеризувати основні її атрибути – принципи і функції, а також ознайомитися з концепціями демократії.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка держава не може розвиватися без демократичних основ та принципів побудови правового суспільства. Демократія – один із найважливіших критеріїв зрілості будь-якого суспільства. У демократичному суспільстві всі суб'єкти політичного процесу вбачають мету, чітко визначені умови, ефективний засіб оновлення суспільного життя, радикальну трансформацію політичної системи та гарантію незворотності цього процесу тощо. Якщо розглядати соціальний аспект, то в соціальному розвитку демократія є найефективнішим способом реалізації суперечностей, вдосконалення й гармонізації суспільства.

Відповідно до останніх наукових досліджень та ситуацій, що відбувалися у всьому світі, варто звернути увагу та проаналізувати питання демократичних основ у суспільстві. Тому перш за все потрібно: визначити історико-правовий аспект демократії, охарактеризувати основні концепції цього явища, визначити та роз'яснити функції демократії та принципи, на яких вона базується, окреслити питання щодо гарантій забезпечення прав та свобод людини і громадянина у суспільстві.

Демократія є важливою і загально визнаною цінністю, але вона утворюється і набирає реальної сили тільки за умови, коли в ній наявні певні основоположні риси, які розкривають її зміст. Тому основними цінностями демократії як суспільно-політичного явища є: власна цінність, що розкривається через її соціальне призначення – служіння на користь особистості, суспільству і державі; інструментальна, що виражається в її функціональному призначенні; особистісна, що розвивається через визнання прав особистості та їх реального забезпечення за допомогою загально-соціальних і юридичних гарантій. Саме тому демократія має своє природне соціальне призначення, яке реалізується у відносинах між суб'єктами у суспільстві.

Протягом усієї історії людства найвидатніші його представники прагнули створити теорію

ідеального суспільства, в якому панували б соціальна справедливість, мир, злагода, а люди стали б вільними й рівноправними. Головним було віднайти соціальний механізм, за допомогою якого суспільство могло б справедливо розподіляти суспільні блага між громадянами. Ця ідея ототожнюється, в першу чергу, з теорією демократії. У зв'язку з цим постає актуальна, особливо на сучасному етапі розвитку української державності, проблема вивчення такого суспільного феномена, як демократія [6, с. 80].

Античні політичні мислителі Платон, Арістотель, Ксенофонт розглядали демократію як такий порядок полісного устрою, за яким усю повноту прав мають не всі, а тільки вільні та рівні громадяни. При цьому Платон вказував, що демократія – це неправильна форма правління, за якої «демос» ототожнюється з владою на товпу, внаслідок цього народжується тиранія. Відповідно надмірна воля перетворюється в надмірне рабство від такої волі. Арістотель вважав, що при крайній демократії влада належить демосові, а не законам. Ксенофонт акцентував увагу на тому, що демократію взагалі не можна зупинити. Якщо брати епоху Середньовіччя, то питання демократії стали майже забутими, так як головна політична дилема полягала у змаганнях за зверхність папської чи королівської влади, церкви та монархії [3, с. 81]. Щодо демократичних засад державного врядування Нового часу, то вони були значно ширші від демократичних свобод античної республіки, що була заснована на рабовласницькому способі виробництва і життя, відтепер було проголошено формальне право кожного брати участь в управлінні державою, а це вже не привілеї окремих громадян, бо за часів античного часу переселенці, що вважались напів-громадянами, були істотно обмежені у правах, тоді як раби ніяких прав взагалі не мали.

Сучасні концепції демократії доволі різні. Вони включають у себе традиційну ліберальну концепцію, плюралістичну, елітарну, економічну, критичну та багато інших, що різняться одна від одної. Тому варто охарактеризувати

кожну з них, щоб зрозуміти їхнє значення для вдосконалення суспільства [1, с. 359].

Суть традиційно ліберальної теорії полягає в тому, що демократія визначається як правляча, де уряд спроможний приймати рішення і нести за них відповідальність. При цьому воля народу виражається не повною мірою прямо, а через інститут посередників. Між цими представниками і тими, кого вони представляють, встановлюються відносини, що ґрунтуються на довірі. Тобто в цій концепції, з одного боку, існують незалежність, політична і правова компетентність депутата, а з іншого – повноваження, передані йому виборцями.

Концепція плюралістичної демократії дуже поширена в сучасному світі. Згідно з цією теорією монополізація політичних рішень з боку окремих суспільних груп взагалі неможлива, оскільки процес прийняття рішень і формування волі здійснюється через систему протиборчих сил, відхиляючи приватні інтереси та позиції. Тобто відбувається ототожнення волі партії і волі народу.

Теорія елітарної демократії виходить із того, що в умовах досягнення панування демократичної більшості політичні рішення приймаються меншістю – демократичною елітою, і це є недоліком демократичного режиму. Ця концепція, по суті, стверджує, що в дійсності ідеал народовладдя у сучасну епоху не реалізується. У системі політичної влади народ представляє еліта. Отже, для демократії в такому випадку характерним є відкрите формування еліти і підконтрольність її діяльності у здійсненні влади і управління. Соціальну базу елітарної демократії становлять суспільства з нерозвинутою соціальною структурою, коли більшість населення не володіє необхідним рівнем політичної культури для демократичної участі.

Суть економічної концепції полягає в тому, що кожна людина завдяки раціональній діяльності у суспільстві має домогтися особистої користі.

Критична теорія проявляється в дотриманні постулатів суверенітету народу, рівності за допомогою співучасті у прийнятті рішень. Змістом є ідеал індивідуального самовизначення, де орі-

єнтація спрямована на автономію окремої особистості. Однак, спільним для будь-якої концепції є визнання самоцінності народовладдя, розуміння того, що народ є центром політичного життя, носієм влади, що слід долати його відчуження від реального владного механізму [2].

Соціологи різних країн проводили численні опитування громадян щодо сприйняття феномена демократії. З'ясувалося, що переважній більшості опитуваних непросто дати всеохоплююче визначення поняття демократії. Респонденти називали передусім ті властивості демократії, які перебувають, так би мовити, «на поверхні свідомості», а саме: свобода говорити те, що думаєш; свобода вибору, рівноправність людей незалежно від їхнього достатку, влада народу тощо, право брати участь у політичному житті суспільства. І кожен із них має певну аргументацію та свою позицію щодо сутності демократії в суспільстві [7, с. 36].

Виходячи з вище наведених сучасних концепцій демократії, можна зробити узагальнення щодо визначення демократії в цілому. Демократія – це політична організація влади народу, яка передбачає принципи законності та взаємної відповідальності суб'єктів у суспільстві. Тобто демократія – це певний порядок суспільних відносин, який визначає відносини держави, влади і громадян, їхнє правове становище в суспільстві і певний порядок, заснований на комплексі цінностей та ідеалів.

Соціальне призначення демократії у суспільстві можна розкрити через її функції, як основні напрямки її впливу на суспільні відносини, метою яких є підвищення соціальної активності громадян у управлінні суспільством і державою. Оскільки демократія – не статичний, а динамічний стан суспільства, її функції в різні історичні періоди змінювалися, збагачувалися та поглиблювалися. Функції демократії можна поділити на дві групи: ті, що розкривають зв'язок із суспільними відносинами, і ті, що виражають внутрішні функції діяльності держави. До числа найзагальніших функцій демократії можна віднести такі, як:

– організаційно-політичну – організація політичної влади на демократичних засадах.

Вона містить у собі підфункцію самоорганізації народу (самоврядування) як джерело державної влади і виражається у наявності організаційних зв'язків між суб'єктами демократії: органами держави, державними організаціями, громадськими об'єднаннями, трудовими колективами;

– регулятивно-компромісну, яка здійснює забезпечення плюралізму діяльності суб'єктів демократії в цивілізованих рамках співробітництва і компромісу, концентрації і консолідації різних політичних сил навколо інтересів громадянського суспільства і держави. Правовим засобом забезпечення даної функції є врегульованість правових статусів суб'єктів демократії;

– суспільно-стимулюючу, як забезпечення оптимального служіння держави суспільству, стимулювання, урахування і використання громадської думки і активності громадян (консультативних референдумів, наказів, листів, заяв тощо) при розробці та прийнятті державних рішень;

– установчу, як формування органів державної влади і органів місцевого самоврядування демократичним шляхом. Це проявляється в утворенні народом органів первинного представництва безпосередньо шляхом всезагальних виборів. Йдеться про Верховну Раду України і Президента України. Ці органи, у свою чергу, утворюють (обирають або призначають) органи вторинного представництва населення, наприклад, суддівський корпус, склад якого затверджується Верховною Радою України;

– контрольну, яка розвивається через забезпечення діяльності органів держави в межах їх компетенції відповідно до вимог нормативно-правових актів; підконтрольність і підзвітність усіх ланок державного апарату (наприклад, контроль представницьких органів за виконавчими органами, звіт останніх перед першими). Контрольна функція демократії щодо роботи різних ланок державного апарату і посадових осіб здійснюється шляхом депутатських запитів і діяльності парламентських комітетів, спеціальних слідчих комісій, проведення опитувань населення, через діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Конституційним Судом тощо;

– охоронну, яка розкривається через забезпечення державними органами безпеки честі і гідності кожної людини, охорони і захисту прав і свобод особи, меншості, форм власності, запобігання правопорушенням і припинення їх;

– особливо важливого значення в сучасних умовах набуває функція демократії у сприянні розвитку особи, її духовного розквіту. На виконання цієї функції спрямоване широке використання людиною своїх демократичних прав, участь у проведенні різних громадських акцій, підвищення її політичної і соціальної активності, рівня політичної і правової культури, правове виховання і т. ін. [9].

Виходячи з вище викладеного, можна зазначити, що демократія базується на таких принципах, як поділ влади, вибору основних органів державної влади, плюралізм, гласність, незалежний контроль, принцип прав більшості при збереженні прав меншості, рівноправності, політичної свободи тощо.

Згідно з принципом поділу влади державну владу слід розділяти на декілька сфер або гілок – законодавчу, виконавчу і судову, кожна з яких володіє власними специфічними функціями. Умовою ефективної діяльності є встановлення оптимальних взаємовідносин між різними гілками і органами влади. При цьому ні одна гілка влади не повинна бути необмеженою або переважати над іншими. Такий поділ влади фактично відсутній при тоталітарних і авторитарних режимах, де, по суті, і законодавча, і виконавча, і судова влада зосереджені в руках монарха, узурповані вузькою групою правлячої еліти або ж перебувають під контролем правлячої партії.

За принципом виборності основних органів державної влади демократія передбачає, що всі особи, які контролюють політичні владні структури, повинні бути відповідальні перед своїми виборцями і періодично через чітко встановлений час переобиратись. Переобрання відбувається шляхом проведення вільних, конкурентних виборів, у яких і мають бути закладені всі принципи демократії.

Зміст принципу плюралізму полягає в тому, що суспільство розподілено за різними критері-

ями, і суть демократії полягає у визнанні законності різних соціально-політичних сил, кожна з яких переслідує власні політичні інтереси. Цей принцип виключає монополію на владу зі сторони якої-небудь однієї особи, соціальної групи, партії, тощо. Проголошуються ідеї найширшого вибору в усіх сферах суспільного життя.

Принцип гласності передбачає вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність органів влади, господарських, політичних, громадських організацій. Тобто через вільні й незалежні від цензури засоби масової інформації громадськість може отримувати широку інформацію про діяльність міністерств, відомств, політичних партій, громадсько-політичних організацій тощо.

Перша стаття Загальної декларації прав людини проголошує: «Всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності і правах». Сучасне тлумачення принципу рівності виходить із того, що за демократії можлива соціально-економічна нерівність громадян. Демократія передбачає лише політичну рівність усіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального становища.

Відповідно до принципу більшості рішення у державі приймаються на основі думки більшості. Проте цей принцип не можна абсолютизувати і вважати бездоганно демократичним, якщо ігнорується принцип «згоди не погоджуватись» з думками і позиціями інших членів або груп суспільства. Там, де панує принцип одностайності, немає і не може бути демократії. Заперечується вольове нав'язування позицій однієї частини суспільства іншій його частині. З даної точки зору, суттєвою ознакою демократії є дотримання інтересів і прав меншості. Це виражається в наявності лояльної і конструктивної опозиції в якості законного партнера [4, с. 453].

Принцип незалежного контролю здійснюється громадськими об'єднаннями, громадянами самостійно або разом із органами державного контролю за діяльністю державних структур. Основним методом контролю є перевірка діяльності та виконання ухвалених рішень, дотримання вимог чинного законодавства. За результатами перевірок громадськість та відповідні

державні органи інформуються про виявлені порушення, вносяться пропозиції щодо притягнення правопорушників до відповідальності.

В основі принципу політичної свободи лежить свобода вибору суспільного ладу і форми правління, право народу визначати і змінювати конституційний лад (ст. 5 Конституції України), забезпечення захисту прав людини. Свобода має первинне призначення – на її основі може виникнути рівність і нерівність, але вона допускає рівноправність.

Принцип рівноправності громадян означає рівність усіх перед законом, рівну відповідальність кожної особи за скоєне нею правопорушення та право на рівний захист перед судом. Дотримання рівноправності гарантується: не може бути привілеїв або обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Найважливіший аспект рівноправності – рівність прав і свобод чоловіка і жінки, що мають однакові можливості для їх реалізації [8].

Демократія у правовій державі ґрунтується на конституційному визнанні народу джерелом влади та реальному здійсненні народної влади через рівноправну участь громадян в управлінні загальнодержавними і місцевими справами, у контролі за державною діяльністю; виборності та змінюваності вищих органів державної влади; існуванні багатопартійності; наявності поділу влади із системою стримувань і противаг; верховенству закону і права; забезпеченні прав і свобод людини й меншості відповідно до міжнародних стандартів [4, с. 257]. Для захисту цих прав та свобод держава встановлює певні гарантії. Найвищою з них є конституційне гарантування прав та свобод людини і громадянина. Ця гарантія реалізується за допомогою різних засобів правового характеру через усю систему органів державної влади, безпосередньо забезпечується охорона і захист прав особи.

Особливе місце в цій системі посідає Президент, як гарант прав і свобод людини і громадянина через відповідну конституційно-законодавчу діяльність. Важливу роль у забез-

печенні прав громадянина відіграє Уповноважений ВРУ з прав людини. Саме через цих уповноважених осіб держави, крім інших суб'єктів правовідносин у суспільстві, реалізуються функції демократії.

Захист прав громадян беруть на себе й демократичні асоціації – громадські та політичні. Вони стають посередниками між центральною владою та широкими колами суспільства, відстоюючи права та інтереси громадян на незалежність та вільну ініціативу.

Ці риси розвинутої демократії наповнюються реальним змістом тільки за умови активної участі народних мас у політичному житті. Наприклад, німецький народ намагається ставати на «захист непорушних і невід'ємних прав людини як основи будь-якої людської спільноти, миру і справедливості у світі» [3, с. 181]. Без цього суспільство приречене на застій і деградацію, про що свідчить сумний досвід колишнього Радянського Союзу та інших країн із тоталітарними режимами, де громадяни були відчужені від участі в управлінні державою.

Для незалежної України, що обрала шлях інтеграції до європейської спільноти, утвердження демократичних цінностей означає цивілізаційну спрямованість та перспективу подальшого суспільного розвитку. Це особливо слід підкреслити з огляду на події останніх років, коли на шляху до європейського майбутнього наша країна і суспільство переживають значні випробування та долають непрості виклики [1, с. 322].

Перш за все проблемою у сфері реалізації демократії у демократичному суспільстві є те, що Україна має складну етнічну структуру населення і багато часу приділяє вирішенню проблем національних меншин, у тому числі збереженню територіальної цілісності держави. Загрозою для демократичних перетворень є критичний стан, у якому опинилась Україна, де практично відсутня свобода особистості в економічній сфері. В державі проводяться різноманітні реформи, але дуже часто їх визнають недосконалими в механізмі реалізації, що в подальшому впливає на політичний режим в суспільстві [5, с. 10].

Отже, важливою передумовою демократії є високий рівень політичної та правової культури суспільства, а пріоритетним напрямком розвитку європейської держави є високий рівень забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, сучасна демократія має передбачати інтелектуальну та моральну компетентність громадян у прийнятті політичних і правових рішень. Важливим засобом формування такої компетентності народу є його реальна систематична участь у прийнятті конкретних рішень політичного і правового характеру. Це у свою чергу означає, що демократична держава несе відповідальність за те, щоб усі її громадяни мали змогу отримати гідну освіту за своїми здібностями і можливостями, яка б дозволяла їм брати участь у суспільно-політичному житті.

Таким чином, демократія набуває реального соціально-політичного характеру лише тоді, коли вона ґрунтується на відповідних їй формах свідомості, загальної культури суспільства та чітко визначених демократичних принципах. Життєздатність безпосередньо залежить від усебічної готовності громадян відстоювати свої ідеали перед тими, хто посягає на них. У науці є таке твердження, що влада держави реально простягається настільки далеко, наскільки громадяни усвідомлюють себе залежними від неї. Тому усвідомлення громадянами їх особистої чи суспільної свободи обумовлює відповідне обмеження державної влади [7, с. 46].

Висновки. Демократичне суспільство характеризується тим, що в сучасній демократії політичні права доповнюються соціальними правами, які передбачають надання усім членам суспільства визначеного законодавством мінімуму соціальних благ. Відповідно до цього вводиться принцип соціальної відповідальності всіх суб'єктів правовідносин у суспільстві. Разом з тим державні соціальні програми стають невід'ємною частиною державних напрямків впровадження своїх інтеграційних процесів у державі. Демократія поширюється на всі сфери суспільного життя, і її функціонування є важливим для формування правової держави і громадянського суспільства.

Література

1. *Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку* / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.

2. *Концепції демократії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4541/>

3. *Окуньков Л. А. Конституции государств Европейского Союза* / Л. А. Окуньков, М. Я. Булошников, Б. С. Крылов. – М.: ИНФРА М-NORMA, 1997. – 802 с.

4. *Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч.* / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.

5. *Рубанець М. Народна демократія: історія і сьогодення (концептуальні засади)* / М. Рубанець // *Україна і світ сьогодні*. – 2000. – № 45. – 325 с.

6. *Марголіна Л. С. Розвиток демократії та демократична освіта в Україні* / Л. С. Марголіна. – К.: Ай Бі, 2002. – 566 с.

7. *Арцишевський Р. А. Людина і суспільство* / Р. А. Арцишевський. – К.: Перун, 2004. – 46 с.

8. *Демократичні принципи* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://posibnyky.vntu.edu.ua/politolog/172.htm>

9. *Основні функції демократії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/176/5769.html>

References

1. *Gromadjans'ke suspil'stvo v suchasnij Ukraini: specyfika stanovlennja, tendencii' rozvytku / za zag. red. F. M. Rudycha*. – K.: Parlaments'ke vyd-vo, 2006. – 412 s.

2. *Koncepcii' demokratii'* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/4541/>

3. *Okun'kov L. A. Konstitucii gosudarstv Evropejskogo Sojuza* / L. A. Okun'kov, M. Ja. Buloshnikov, B. S. Krylov. – M.: INFRA M-NORMA, 1997. – 802 s.

4. *Skakun O. F. Teorija derzhavy i prava: pidruch.* / O. F. Skakun; per. z ros. – H.: Konsum, 2001. – 656 s.

5. *Rubanec' M. Narodna demokratija: istorija i s'ogodennja (konceptual'ni zasady)* / M. Rubanec' // *Ukrai'na i svit s'ogodni*. – 2000. – № 45. – 325 s.

6. *Margolina L. S. Rozvytok demokratii' ta demokratychna osvita v Ukraini* / L. S. Margolina. – K.: Aj Bi, 2002. – 566 s.

7. *Arcyshevs'kyj R. A. Ljudyna i suspil'stvo* / R. A. Arcyshevs'kyj. – K.: Perun, 2004. – 46 s.

8. *Demokratychni pryncypy* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://posibnyky.vntu.edu.ua/politolog/172.htm>

9. *Osnovni funkcii' demokratii'* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://readbookz.com/book/176/5769.html>